

УДК 631.634.004.67

Управління якістю, стандартизація та сертифікація лісів в Україні

Бондаренко С.М.

кандидат економічних наук, доцент
Київського національного університету технологій та дизайну

Копа А.В.

магістр кафедри менеджменту
Київського національного університету технологій та дизайну

У статті розглянуто питання управління якістю, стандартизації та сертифікації лісового господарства України. Проаналізовано стан справ у сфері лісової сертифікації в Україні. Процедуру сертифікації лісоуправління розглянуто на прикладі ДП «Кролевецьке лісомисливське господарство».

Ключові слова: управління якістю, стандартизація, сертифікація лісів, міжнародні організації у сфері стандартизації та сертифікації лісу, орган сертифікації, процедура сертифікації.

Бондаренко С.М., Копа А.В. УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ, СТАНДАРТИЗАЦИЯ И СЕРТИФИКАЦИЯ ЛЕСОВ В УКРАИНЕ

В статье рассмотрены вопросы управления качеством, стандартизации и сертификации лесного хозяйства Украины. Проанализировано состояние дел в сфере лесной сертификации в Украине. Процедуру сертификации лесоуправления рассмотрено на примере ГП «Кролевецкое лесохозяйственное хозяйство».

Ключевые слова: управление качеством, стандартизация, сертификация лесов, международные организации в области стандартизации и сертификации леса, орган сертификации, процедура сертификации.

Bondarenko S.M., Kopa A.V. FOREST QUALITY CONTROL, STANDARDIZATION AND CERTIFICATION IN UKRAINE

The article deals with issues of quality management, standardization and certification of forestry in Ukraine. The state of affairs in the field of forest certification in Ukraine is analyzed. The procedure for certification of forest management is considered on the example of SE "Krolevets forestry farming enterprise".

Keywords: quality management, standardization, certification of forests, international organizations in the field of forest standardization and certification, certification body, certification procedure.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Рівень життя кожної людини і суспільства у цілому вирішальною мірою визначає якість товарів та послуг. Важливу роль у вирішенні проблеми якості відіграють стандартизація і сертифікація, які є ефективними засобами управління якістю і забезпечення безпеки продукції, робіт та послуг. Із розвитком зовнішньоторговельних і економічних відносин, науки і техніки виявилася необхідність проведення об'єктивних випробувань виробів, незалежних як від виробника, так і споживача продукції, тобто третьою стороною, що гарантувало відповідність виробу певним вимогам якості. Так з'явилася сертифікація в сучасному розумінні цього слова.

У наш час сертифікація стала одним із важливих механізмів управління якістю, який дає можливість об'єктивно оцінити продукцію, надати споживачу підтвердження її безпеки, забезпечити контроль над відповідністю продукції вимогам екологічної

чистоти, а також підвищити її конкурентоспроможність.

Лісова сертифікація – оцінка відповідності системи ведення лісового господарства встановленим міжнародним вимогам щодо управління лісами та лісокористування на засадах сталого розвитку. Метою лісової сертифікації є забезпечення економічно, екологічно і соціально збалансованого ведення лісового господарства шляхом виконання відповідних загальноновизначених і таких, що заслуговують на довіру, стандартів.

Екологічно збалансоване і відповідальне ведення лісового господарства передбачає заготівлю лісоматеріалів та іншої лісової продукції за одночасного збереження біорізноманіття та продуктивності лісів, природних екологічних процесів. Соціально орієнтоване ведення лісового господарства сприяє зростанню добробуту місцевого населення і суспільства у цілому, а також стимулює місцеве населення зберігати лісові ресурси.

Особливу актуальність лісова сертифікація набуває у зв'язку євроінтеграційними процесами України, адже в європейських країнах висуваються вимоги відповідності не тільки до якості продукції, а й до систем управління діяльністю підприємств та організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню теоретичних проблем якості, стандартизації, сертифікації присвячені праці таких закордонних та вітчизняних учених, як: Л.Е. Басовський, Д.П. Лойко, О.І. Момот, О.В. Мишко, Н.І. Новицький, І.В. Опьонова, Н.В. Павліха, В.І. Павлов, Н.Г. Салухіна, О.М. Язвінська та ін. Загальні теоретичні та методичні підходи до управління якістю, стандартизації, сертифікації сформовано у працях [1–4; 12–17].

Питання сертифікації лісів є важливим і в контексті реалізації завдань зовнішньоекономічної діяльності України, які системно розглядаються у роботах А.О. Касич [8; 9]. Ліс залишається вагомим складником експорту України, вивезення якого не лише не сприяє зростанню частки високотехнологічних виробництв, а й призводить до загострення проблем навколишнього середовища в Україні.

Впровадження стандартів якості на підприємствах лісового господарства в Україні повною мірою відповідає вимогам стратегічного підходу, основні етапи якого з урахуванням особливостей функціонування українських підприємств розкрито у роботі [10].

Питання корпоративної соціальної відповідальності, соціально, економічно, екологічно збалансованого ведення господарства розглянуто у праці [18].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значні досягнення в теорії й практиці управління якістю підприємства, стандартизації та сертифікації, є низка проблем, які залишаються предметом дискусій та обговорень учених-економістів. Так, проблеми управління якістю, розроблення та сертифікації систем управління лісогосподарських підприємств опрацьовані недостатньо повно.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження стану та проблем управління якістю, стандартизації, сертифікації на підприємствах лісогосподарської сфери України, зокрема на прикладі державного підприємства «Кролевецьке лісомисливське господарство».

Виклад основного матеріалу дослідження. Якість – це загальна філософська категорія, яка повною мірою залежить від сус-

пільства, від тих процесів, які відбуваються в ньому, від рівня техніки та технології, вміння і досвіду персоналу та ін. Для забезпечення необхідного рівня якості потрібні кваліфіковані співробітники, які мають бажання в удосконаленні, навчанні та саморозвитку і підвищенні кваліфікації, відповідна матеріальна, технічна база. Також важливим елементом є налагоджена система управління якістю. Саме на цих аспектах побудований успіх багатьох підприємств. Від якості виробленої продукції та наданих послуг залежить імідж підприємства, а отже, залучення нових клієнтів, замовників та бізнес-партнерів.

Стандартизація – діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері. Згідно із Законом України «Про стандартизацію», метою стандартизації є: забезпечення відповідності об'єктів стандартизації своєму призначенню; керування різноманітністю, застосовність, сумісність, взаємозамінність об'єктів стандартизації; забезпечення раціонального виробництва шляхом застосування визнаних правил, настанов і процедур; забезпечення охорони життя та здоров'я; забезпечення прав та інтересів споживачів; забезпечення безпечності праці; збереження навколишнього природного середовища й економія всіх видів ресурсів; усунення технічних бар'єрів у торгівлі та запобігання їх виникненню, підтримка розвитку і міжнародної конкурентоспроможності продукції [6].

З поняттям стандартизації тісно пов'язане поняття сертифікації. Сертифікація виступає головним способом підтвердження виконання підприємствами стандартів. Сертифікат засвідчує, що вироблені товари відповідають вимогам стандартів. Сертифікат є підтвердженням для споживачів виконання умов, правил, стандартів підприємством і водночас є можливістю для співпраці в міжнародному економічному просторі.

Розглянемо сертифікацію лісового господарства в Україні, де формується комплекс інституційних, організаційних та управлінських засад сталого розвитку лісового господарства, спрямованих на використання природних ресурсів, поліпшення якості життя та збереження довкілля.

Лісові ресурси служать основою економічної системи ведення лісового господарства, а обсяги їх використання встановлюються

такі, що забезпечують безперервність виконання лісами еколого-економічних функцій (захисних, санітарно-гігієнічних, оздоровчих, ресурсних).

За рахунок використання лісових ресурсів лісове господарство отримує власні кошти для відтворення лісів, проведення лісівничих, лісоохоронних та інших заходів. Деревина заготовлюється під час рубок головного користування та для здійснення заходів із формування й оздоровлення лісів та інших рубок.

Загальна площа лісового фонду України становить 10,4 млн. га, у т. ч. вкриті лісовою рослинністю – 9,6 млн. га. Загальний запас деревостанів перевищує 2,1 млрд. куб. м. Показники, що характеризують зміни загальної площі лісових ділянок і вкритих лісовою рослинністю земель, а також загального запасу насаджень за 1961–2011 рр., мають чітку позитивну динаміку. За цей період площа лісів зросла на 21%, а запас деревини – майже вдвічі. Це підтверджує зростання екологічного, економічного та соціального потенціалу лісів України [5].

Проведення сертифікації здійснюється акредитованими на міжнародному (чи національному на підставі схвалених міжнародних процедур) рівні організаціями. Процедури сертифікації гарантують незалежність, неупередженість та об'єктивність оцінки ведення лісового господарства у будь-якій країні.

Лісова сертифікація включає два складника. Перший – це сертифікація системи ведення лісового господарства, а друга – сертифікація ланцюга постачання продукції. Під час здійснення першого відбувається оцінка відповідності лісового господарства сукупності екологічних, соціальних і економічних вимог, другий – торкається налагодження системи відстеження руху деревини та іншої продукції із сертифікованих лісових господарств до споживача через усі етапи трансформації сировини в готову продукцію, призначену для використання кінцевим споживачем. Якщо перший складник безпосередньо стосується лісових господарств, то другий – деревообробних і лісоторговельних підприємств, які використовують деревину із сертифікованих лісів [5].

Зазвичай сертифікована продукція маркується відповідним логотипом задля гарантування споживачеві законності та сталості джерел походження деревини, яка використовувалася для виготовлення товару.

Лісовим кодексом України передбачено, що лісова сертифікація є невід'ємним складником

організації лісового господарства, який ґрунтується на міжнародних вимогах (стандартах) [11].

Найбільш відомими у світі є три міжнародні організації, що причетні до екологічної сертифікації лісів: Лісова опікунська рада (FSC); Міжнародна організація із стандартизації (ISO); Панєвропейська лісова сертифікація (PEFC). У багатьох країнах світу створено національні органи з екологічної сертифікації лісів.

В Україні найбільший розвиток отримала лісова сертифікація за міжнародною схемою Лісової опікунської ради (Forest Stewardship Council®, FSC) – міжнародної некомерційної неурядової організації, метою якої є просування відповідального управління лісами в усьому світі. FSC почала свою діяльність у 1993 р. Створена приватними лісовласниками. В її управлінських органах відсутні національні урядові структури. Має розвинуту мережу управлінських структур, за участю яких здійснюється сертифікація національних програм з екологічної сертифікації лісів. FSC є впливовою міжнародною організацією, діяльність якої динамічно розвивається. Так, якщо в травні 1997 р. за її програмою було сертифіковано 2,9 млн. га лісів в 54 країнах світу, то в березні 2000 р. обсяги сертифікованих лісів зросли до 17,5 млн. га. Масштабною є участь цієї організації щодо акредитації національних програм сертифікації лісів. До створення PEFC ця міжнародна організація була монополістом у сфері сертифікації лісів [19].

PEFC почала діяльність у кінці 1999 р. Створена національними організаціями лісовласників як альтернативна до FSC. За програмою PEFC здійснюють сертифікацію лісів Фінляндія, Німеччина, Норвегія і Швеція. До Панєвропейської програми сертифікації лісів підключаються Австрія і Франція [19].

Динамічно розвивається сертифікація лісів за національними програмами, в яких використовуються підходи, що вироблені FSC, ISO та PEFC. За національними програмами сертифікації лісів працюють, головним чином, європейські країни, а також США, Канада, Індонезія, Малайзія та Гана. Основною проблемою розвитку національних програм сертифікації лісів є їх міжнародне визнання.

Ліси, які сертифіковані за схемою Лісової опікунської ради, отримують загальне визнання того, що ведення лісового господарства в них відбувається належним чином. Сертифікація лісів проводиться, як правило, третьою незалежною стороною (аудиторською організацією), щоб гарантувати об'єктивну та неупереджену оцінку лісоуправління.

Передбачається, що проведення лісової сертифікації допоможе вирішити конфлікти, що виникають у лісовому господарстві, отримати розуміння та довіру з боку місцевого населення. Великою мірою враховуються також соціальні питання працівників, зв'язки з неурядовими екологічними та природоохоронними організаціями.

Лісове господарство України має більш ніж 10-річний досвід лісової сертифікації. Динаміка площі сертифікованих лісів в Україні наведена на рис. 1. На 1 січня 2015 р. площа сертифікованих лісів сягнула 2,787 млн. га, що становить 26,8% лісового фонду країни. Усі сертифіковані ліси знаходяться в постійному користуванні державних лісгосподарських підприємств, що входять до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів України, крім ВП НУБіП України «Боярська лісова дослідна станція».

Акредитованими органами сертифікації видано 23 сертифікати відповідального ведення лісового господарства FSC. Із них чотири сертифікати, що охоплюють 77% усіх лісів, є груповими, сюди входять державні підприємства у Волинській, Закарпатській, Львівській та Рівненській областях. Інші 19 індивідуальних сертифікатів покривають лише 23% усіх лісів.

Сертифіковані ліси розташовуються нерівномірно і зосереджуються переважно у західних і північних областях країни. Дані про сертифіковані ліси в Україні наведено у табл. 1.

Сертифікацію лісоуправління в Україні здійснюють три акредитованих органи сертифікації. Зокрема, компанія «СЖС Південна

Африка» видала 16 сертифікатів, що охоплюють 48% сертифікованих лісів; компанія «НЕПКон» видала шість сертифікатів, що покривають 50% усіх сертифікованих лісів; компанія «Лесная сертификация» видала два сертифікати, що покривають 2% сертифікованих лісів. Усі компанії мають свої дочірні підприємства або національні офіси в Україні [5].

Державне підприємство «Кролевецьке лісомисливське господарство» розташоване в північно-західній частині Сумської області на території Кролевецького, Глухівського та Путивльського адміністративних районів, загальна площа – 21 267 га. Загальна площа земель лісового фонду – 21 тис. га. Площа земель, покрита лісом, – 19 тис. га. Склад лісонасаджень за основними лісоутворюючими породами: 28,2% – твердолистяні, 55,5% – шпилькові, 14,5% – м'яколистяні, 1,8% – інше.

Підприємство створене для задоволення потреб споживачів у товарах та отримання прибутку, а також економічних та соціальних інтересів трудового колективу. Форма власності – державна. Особливістю цієї форми власності є те, що власником підприємства є держава. Керівником підприємства є особа призначена органом, який контролює його діяльність, а саме Державне управління лісового господарства.

ДП «Кролевецьке ЛМГ» є юридичною особою, має права та обов'язки і здійснює свою діяльність згідно з чинним законодавством України та статутом. Забезпечує товарне виробництво, заготівлю, переробку, зберігання, транспортування і реалізацію лісгос-

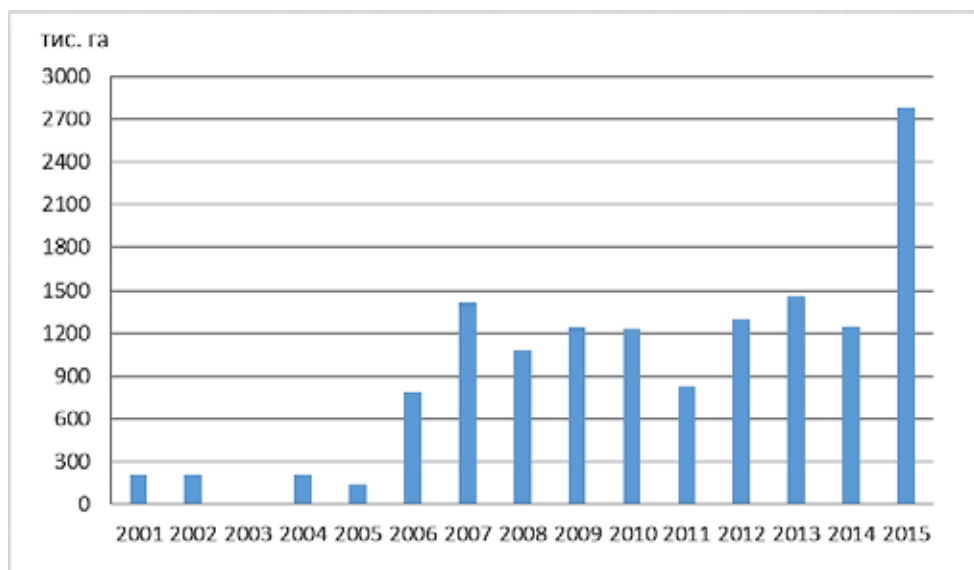

Рис. 1. Динаміка площі сертифікованих лісів в Україні [5]

Таблиця 1

Сертифіковані ліси України (станом на 02.02.2015) [5]

Область	Лісові господарства або ж їхні групи	Площа, га	Площа сертифікованих лісів області, га
Вінницька	Крижопільське	20196	97493
	ВОКСЛП «Віноблагроліс»	77297	
Волинська	Усі підприємства Волинського ОУЛМГ окрім Маневицького ЛГ	481214	533439
	Маневицьке	52225	
Закарпатська	Усі підприємства Закарпатського ОУЛМГ	478614	478614
Київська	Боярська лісова дослідна станція НУБіП України	17934	53840
	Тетерівське	35906	
Черкаська	Смілянське	36144	36144
Львівська	Усі підприємства Львівського ОУЛМГ	478141	478141
Житомирська	Новоград-Волинське	30169	71321
	Житомирське	41152	
Івано-Франківська	Болехівське	29560	342296
	Брошнівське	30886	
	Верховинське	34656	
	Вигодське	59930	
	Делятинське	30280	
	Коломийське	26926	
	Надвірнянське	44921	
	Осмолодське	64357	
	Солотвинське	20780	
	Чернівецька	Берегометське	34969
	Путилівське	41280	
	Сокирянське	14692	
	Сторожинецьке	39355	
	Харківська	Вовчанське	27966
Рівненська	Усі підприємства Рівненського ОУЛМГ окрім Рівненського НПЗ	708741	708741
Разом			2958291

подарської продукції, насаджування дерев, їх вирощування та переробку, закупівлю товарно-матеріальних цінностей, ремонт та технічне обслуговування лісогосподарської техніки, машин і обладнання.

Мета підприємства – ведення лісового господарства, охорона, захист, раціональне використання та відтворення лісів; охорона, відтворення та раціональне використання державного мисливського фонду на території мисливських угідь, наданих у користування підприємству.

Державне підприємство «Кролевецьке лісомисливське господарство» здійснює: вирощування високопродуктивних насаджень; охорону лісу від пожеж, хвороб та шкідників лісу; охорону фауни від браконьєрів; одержання деревини для національної економіки; інші заходи для раціонального

використання і відтворення лісових ресурсів; заготівлю круглого лісу; вирощування лісокультур; заготівлю лікарських рослин; вирощування саджанців; продаж дров населенню; охорону лісових насаджень від несанкціонованих вирубок; комерційну діяльність.

У Сумській області немає сертифікованих лісів, тому даному підприємству доцільно буде провести першим в області сертифікацію лісу за схемою, наведеною на рис. 2. Заявник подає оформлений відповідним чином запит до акредитованого органу сертифікації на проведення лісової сертифікації. Після розгляду запиту орган сертифікації та заявник укладають договір про надання послуг із питань лісової сертифікації.

На початковому етапі сертифікаційних робіт, як правило, здійснюється попередня

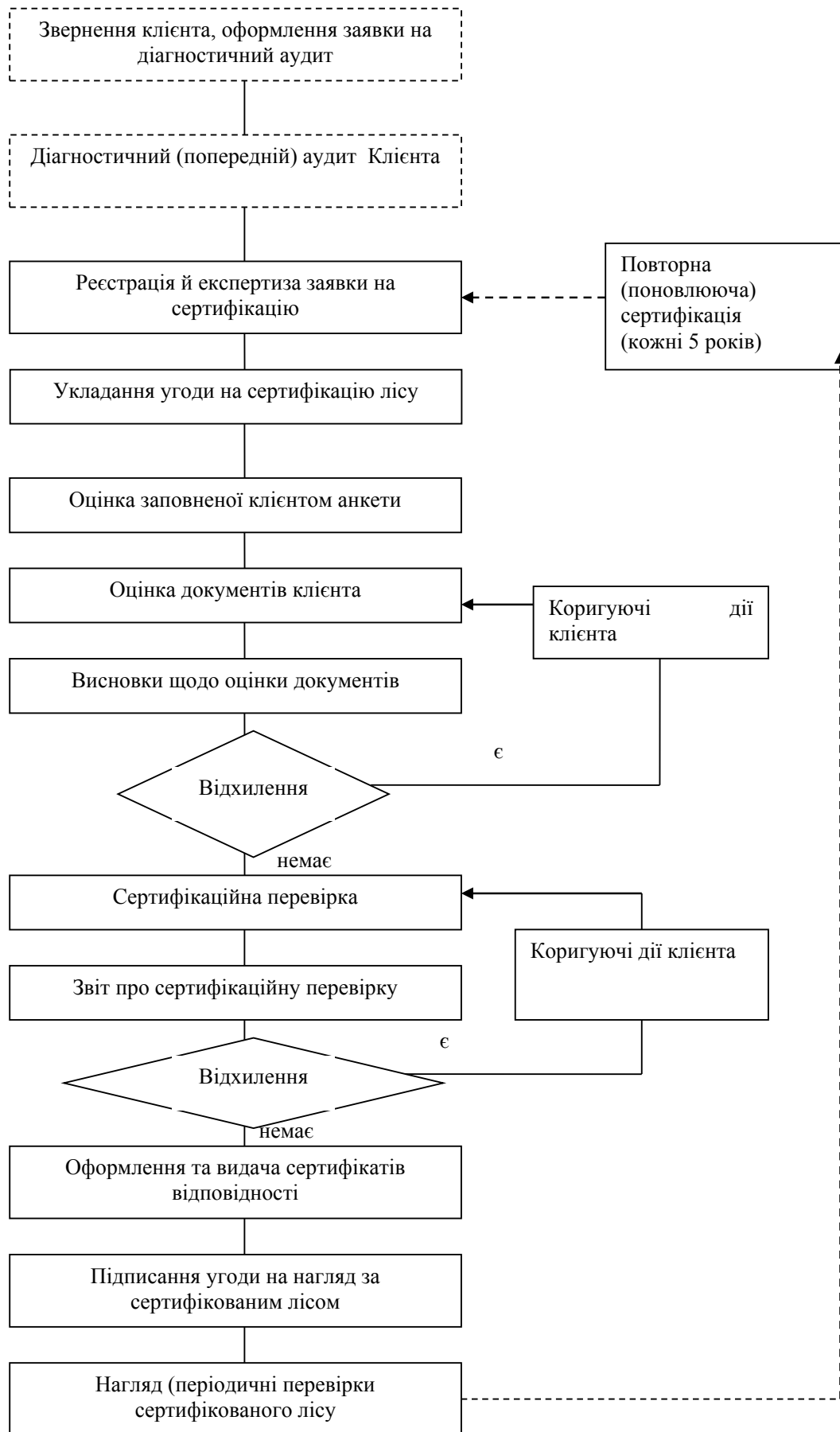

Рис. 2. Загальна схема сертифікації лісу (авторська розробка)

оцінка відповідності системи ведення лісового господарства та готовності до проведення сертифікаційних процедур. Вона є обов'язковою за наявності на підприємстві особливо цінних для збереження лісів. За підсумками попередньої оцінки готується звіт із пропозиціями продовжити сертифікаційні процедури або перенести їх на пізніший термін для усунення виявлених невідповідностей.

Ключовим етапом проведення сертифікаційних процедур є основна оцінка. Вона проводиться для встановлення рівня відповідності ведення лісового господарства вимогам стандарту FSC. До початку основної оцінки (до приїзду команди аудиторів) підприємство надає ведучому аудитору найважливіші документи для ознайомлення з особливостями управлінських процесів та планування заходів.

Під час основної оцінки група аудиторів-експертів здійснює консультації з широким колом зацікавлених сторін для (за необхідності) адаптації відповідних вимог (стандартів) до соціальних, економічних та екологічних умов ведення лісового господарства та оцінки врахування їхніх інтересів у процесі господарської діяльності заявника.

За підсумками основної оцінки група аудиторів-експертів готує офіційний звіт, на підставі якого орган сертифікації приймає рішення про видачу чи відхилення запиту на отримання сертифікату. У разі відмови у звіті наводиться обґрунтування відмови та дається перелік виявлених невідповідностей. Перед остаточним затвердженням звіту його проект надсилається підприємству для ознайомлення і коментарів. Після отримання зворотної відповіді акредитований орган із сертифікації розглядає коментарі, коригує звіт чи/та надає письмове обґрунтування причин за відмови вносити зміни і надсилає їх разом із кінцевим варіантом звіту підприємству.

Орган сертифікації відповідає за прийняття рішень щодо видачі сертифікату відповідності після додаткового аудиту або на підставі взятих заявником зобов'язань про усунення виявлених невідповідностей протягом обумовленого часу, але не пізніше терміну наглядного аудиту.

До тієї частини невідповідностей, які знаходяться в компетенції підприємства, приймаються управлінські, організаційні та інші заходи для їх усунення. Ті зауваження, виконання яких належить до компетенції інших суб'єктів лісових відносин, вирішуються за погодженням сторін. Перелік невідповідностей, усунення яких може вступати в протиріччя з діючим законодавством, передається на розгляд центрального органу влади з питань лісової сертифікації та робочої групи з питань лісової сертифікації.

Через кожні п'ять років після проведення основного аудиту проводяться ресертифікаційні основні оцінки (аудити). У проміжку між основними аудитами щорічно проводяться наглядові перевірки (контрольні аудити) для переконання у дотриманні встановлених вимог (стандартів) ведення лісового господарства та лісокористування на засадах сталого розвитку та виконанні заходів, необхідних для усунення виявлених раніше невідповідностей.

Висновки з цього дослідження. Доведено необхідність управління якістю, стандартизації та сертифікації лісів в Україні, що забезпечує економічно, екологічно і соціально збалансоване ведення лісового господарства. Проаналізовано стан справ у сфері сертифікації лісу в Україні. Розглянуто найбільш відомі в світі міжнародні організації, що причетні до сертифікації лісів. Сертифікацію лісоуправління в Україні розглянуто на прикладі ДП «Кролевецьке лісомисливське господарство»

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басовский Л.Е. Управление качеством : [учебник] / Л.Е. Басовский, В.Б. Протасьев. – М. : НИЦ ИНФРА-М, 2013. – 253 с.
2. Бондаренко С.М. Моделювання стратегії конкуренції промислового підприємства / С.М. Бондаренко // Стратегія економічного розвитку України. – 2001. – Вип. 7. – С. 400–408.
3. Бондаренко С.М. Особливості використання соціально-орієнтованої концепції загального управління якістю TQM в Україні / С.М. Бондаренко, І.М. Строкач // Технології та дизайн. – 2014. – № 1(10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I&S21COLORTERMS=0&S21STR=EJ000048%2F2014%2F1.
4. Бондаренко С.М. Оцінка конкурентоспроможності підприємства / С.М. Бондаренко, А.А. Невмержицька // Технології та дизайн. – 2014. – № 2 (11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/td_2014_2_15.pdf.

5. Державне агентство лісових ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [ВАСААF2ABB2CC2C0A66.app1 dklg.kmu.gov.ua/forest/-control/uk/publish/article;jsessionid...app1?art_id...](https://www.vasaa.gov.ua/forest-control/uk/publish/article;jsessionid...app1?art_id...)
6. Закон України «Про стандартизацію» № 1315-VII від 05.06.2014.
7. Закон України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» № 124-VIII від 15.01.2015.
8. Касич А.О. Структурні характеристики зовнішньої торгівлі України / А.О. Касич, С.В. Дідур // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 1 (79). – С. 85–94.
9. Касич А.О. Стан та перспективи торговельних відносин України з країнами Європейського Союзу / А.О. Касич, О.А. Цокало // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2015. – Вип. 13. – Ч. 3. – С. 23–28.
10. Касич А.О. Втілення концепції стратегічного управління в практику вітчизняних підприємств / А.О. Касич // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 11. – С. 290–294.
11. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII.
12. Лойко Д.П. Управління якістю : [навч. посіб.] / Д.П. Лойко. – Львів : Магнолія 2006, 2010. – 336 с.
13. Момот О.І. Менеджмент якості та елементи системи якості : [навч. посіб.] / О.І. Момот. – К. : Центр учбової літератури, 2007 – 368 с.
14. Новицкий Н.И., Олексюк В.Н. Управление качеством продукции / Н.И. Новицкий, В.Н. Олексюк. – Минск : Новое знание, 2001. – 237 с.
15. Основи стандартизації, сертифікації та ідентифікації товарів : [навч. посіб.] / В.І. Павлов [та ін.]. – К. : Кондор, 2004. – 230 с.
16. Салухіна Н.Г., Язвінська О.М. Стандартизація та сертифікація товарів та послуг : [підручник] / Н.Г. Салухіна, О.М. Язвінська. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 426 с.
17. Скиба М.В. Підвищення конкурентоспроможності ВНЗ України як чинника зростання рівня якості надання освітніх послуг / М.В. Скиба // Економіка. – 2015. – Вип. 29. – С. 16–22.
18. Скиба М.В. Формування та розвиток інституту корпоративної соціальної відповідальності / М.В. Скиба // Економіка. – 2015. – Вип. 30. – С. 28–36.
19. Синякевич І.М. Екологічна сертифікація лісів: теорія і практика / І.М. Синякевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.derevo.info/ru/content/detail/87>.